

ՀԱՐԻՐԱՄԵԱՅ ԼՈՒՈՒ ՎԿԱՆԵՐ, ՈՐ ԽՕՍԵՑԻՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հերթական հրատարակությունը սահմանափակ թուով հասցեատեր ունի, սակայն իր պարունակած նիւթը վստահաբար կարող ենք բնորոշել իբրեւ նշանակութեամբ կարեւոր: Խօսքը «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան» հատորեակի Ի. գրքի մասին է¹, ուր ներառուած են Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող 1912—1913 թթ. դիւանական փաստաթղթերը (թուով 394): Գրքի կառուցուածքը հետեւեալն է՝ Բաժին Ա. Գրքի գիւտի եւ հայ տպագրութեան յոբելեանների պատրաստումը եւ անցկացումը, Բաժին Բ. Դպրոցական դրամազլխի ստեղծումը, Բաժին Գ. Հայոց լեզուի ուղղագրութեան խնդիրները: Յաւելուածում 1772—1921 թթ. փաստաթղթեր են, որ ուրուագծում են Մայր Աթոռի տպագրական գործունէութիւնը նշեալ շրջափուլում: Գիրքն օժտուած է նաեւ Կենսագրական բառարանով, Անձնանունների եւ Տեղանունների ցանկերով:

Անցեալ հարիւրամեակի սկիզբը բաւականին ծանր էր, իրադրութիւնը՝ բարդ ու խրթին... տակաւին չէր հիմնուել ազգային պետութիւնը... չունէինք ո՛չ իրական դաշնակից, ո՛չ անմիջական, սրտալի բարեկամ: Սակայն այդ պայմաններում անգամ, գրքի վաւերագրերից դատելով, պարզ տեսանելի է, թէ ինչպէս է համազգական միակ կառույցը յաջողել իր ձեռնարկներում. ինչ բժախնդրութեամբ են ընթացել գրքի գիւտի 1500 եւ հայ տպագրութեան 400-ամեայ յոբելեանների նախապատրաստական աշխատանքները, իսկ աւելի ուշ՝ ինչ յաջողութեամբ, ինչ շուքով եւ հանդիսաւորութեամբ են նշուել դրանք: Ընդ որում. «Վաւերագրերի» միւս հատորներից² կարող ենք իմանալ, որ յոբելեանների անցկացումը ամենեւին Մայր Աթոռի գործունէութեան միակ ուղղութիւնը չէր այդ պահին. հայ

¹ «Ս. Էջմիածինը եւ հայոց գրքի գիւտի 1500 ու տպագրութեան 400-ամեակների տօնակատարութիւնը 1912—1913 թթ.», Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու / Կազմ.՝ Գ. Աւագեան, խմբ.՝ Ա. Վիրաբեան.— 704+8 ներդիր էջ:

² Օրինակ՝ «Գիրք ԺԳ. Գէորգ Ե. Սուրենեանց»:

դատին օժանդակելու, հայկական հարցը տրամաբանական հանգրուանի հասցնելու ձգտումը Կաթողիկոսի մշտական ուղադրութեան կենտրոնում էր այդ օրերին³։ Ասուածի համապատկերում, սակայն, տպաւորութիւն չպէտք է ստեղծուի, թէ հանդիսութիւնները, որ ծրագրուեցին եւ իրականացան 1912–1913 թթ. սոսկ ինքնանպատակ տօնակատարութեան բաղադրիչներն էին։ Աշխարհասփիւռ հայութեանը համախմբելուց, ապագայի հանդէպ յոյս ներշնչելուց բացի, մէկ այլ նպատակ շեշտուում է տարբեր վաւերագրերում. այն է՝ «տարածել, բազմացնել դպրոցները մեր աշխարհի ամենախուլ անկիւններում եւ գրագիտութեանն ու ուսմանը մասնակից դարձնել՝ ըստ կարելոյն բոլոր հայերին»⁴։ Կրթութիւնն ու ազգային լուսաւորութիւնը մշտապէս եղել են, կան ու կմնան Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հոգեւոր հայրերի մշտական հոգածութեան ներքոյ, որովհետեւ նաեւ դրա շնորհիւ է, որ զերծ ենք մնացել ձուլումից։ Եւ թէ ինչ կամքով ու նուիրուածութեամբ են իրականացուել ազգի լուսաւորութեանն ուղղուած քայլերը 1912–1913 թուականներին, մեզ ներկայացնում են գրքի առաջին երկու բաժինների փաստաթղթերը։

Յաւելուածի վաւերագրերը վեր են հանում եւ ուրուագծում են գրեթէ բոլոր այն բարդութիւններն ու դժուարութիւնները, որ կարող էին ի յայտ գալ Մայր Աթոռի հրատարակչական գործունէութեան ընթացքին. տպագրական պիտոյքների եւ նիւթերի հայթայթում-գնում-տեղափոխում, հրատարակուած գրքերի առաքում հեռաւոր թեմեր եւ այլն։ Բայց երբ ուղադրութիւն ենք դարձնում, թէ ամենաշատ տպագրուածներն ինչ գրքեր են՝ Աստուածաշունչ եւ Այբբենարան, համոզուում ենք. որեւէ խոչընդոտ կամ բարդութիւն չէր կարող արգելք հանդիսանալ Մայր Աթոռի՝ ի սկզբանէ ուղենշեալ ծրագրին։

Համեմատաբար փոքր հատուած է գրաւում ազգային լուսաւորութեան մէկ այլ խնդրի՝ հայերէնի ուղղագրութեանը վերաբերող փաստաթղթերի բաժինը։ Նախընթաց շրջանում բանավէճեր էին սկսուել ուղղագրական տարբեր հարցերի շուրջ, «երկու հոսանք էր նկատուում, որոնցից մէկը՝ փոխելու, իսկ միւսը՝ աւանդականը պահելու կողմնակից էր» (284)։ Եւ իւրաքանչիւր խմբակ իր դիրքորոշմանն ու նախասիրութեանը համապատասխան փոփոխութիւններ կամ, իրենց կարծիքով, բարեփոխումներ էին սկսել կիրառել։ Ուղղագրական փոփոխութիւնների

³ Տէս վաւ. №№62, 64, 65, 67 եւն։

⁴ Տէս վաւ. №№3, 7, 9։

հռչակուած նպատակներն արտաքինապէս բարի էին՝ դիւրացնել հայերէնի ուղղագրութիւնը, վիճելի դարձած ձեւերը դարձնել միակերպ (հմմտ. էջ 303): Սակայն դէպքերի ընթացքը չար արդիւնքների յանգեցրեց. արդիւնքներ, որոնց դառն պտուղներն ստիպուած ճաշակում ենք ցայսօր: Սկզբից եւ եթ պէտք է նկատել. թէ՛ քննարկումները նոր սկսելու ժամանակ, թէ՛ աւելի ուշ, երբ սովէտ իշխանութիւնը բռնի կերպով գործադրեց «բարեփոխումները», կային գրագէտներ, որ վերոյիշեալ՝ «արտաքինապէս բարի նպատակների» տողատակում տեսնում էին բուն վտանգը՝ «լատինական գրերի գործածութեան հարկ» (տէս էջ 266–267) կամ հարկադրանք: Բայց, ցաւօք, բանական, գիտական եւ յատկապէս ազգային հողի եւ հայեացքների վրայ հիմնուողների կարծիքներն արհամարհուեցին, եւ այսօր Հայաստանում կիրառւում է «աբեղեանական» յորջորջուող ուղղագրութիւնը:

Ներկայ ժողովածուն վառ կերպով վկայում է, որ Աբեղեանը գիտակցել է փոփոխութիւնների պարունակած վտանգները, նոյնիսկ առիթ է ունեցել յոբելեանի հանդիսութեան ժամանակ 1913 թ. հոկտեմբերի 14-ին հանդէս գալու զեկոյցով եւ ասելու. «...եթէ որ եւ է փոփոխութիւն պէտք է մեր ուղղագրութեան մէջ աւելի խառն դրութիւն մտցնի եւ մեր գրական լեզուներն իրարուց աւելի հեռացնի, աւելի լաւ է, որ չլինի» (էջ 305): Իր ելոյթի ընթացքին ընդհանուր գծերով ներկայացնելով գրութեան եւ արտասանութեան տարբերութիւնների շուրջ ստեղծուած վիճակը՝ Աբեղեանը խոստովանում է՝ «Գրաբարի ուղղագրութիւնն է միայն դարձել փրկութիւն այդ դրութիւնից դուրս գալու համար, եւ է՝ այժմ նոյնը» (էջ 313): Նա տեղեակ է նաեւ փոփոխութիւնների կողմնակիցների ձախողման պատճառներին՝ «Բայց ի հարկէ իրողութիւնն այն էր, որ գրաբարի՝ դարեւով սրբագործուած գրութիւնը,— որ, ինչպէս ասացի, կարդում էին աշխարհաբարի ձեւով, թէկուզ ամեն մարդ իր տեղական արտասանութիւնով,— շատ աւելի մեծ հեղինակութիւն էր եւ չէր կարող զիջել այս կամ այն անհատական փորձերին, այս կամ այն տեղի արտասանութեանը» (էջ 314): Իր համոզմունքն է, որ «միանգամ ընդմիշտ պիտի հրաժարուել ուղղագրութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւններ մտցնելու ամեն ծայրայեղ մտքից, որով ցանկանում են մեր ուղղագրութիւնը խիստ հնչաբանական դարձնել, որովհետեւ այդպիսի մտքի գործադրութիւնը հաւասարագօր է մեր մեծ ջանքերով ձեռք բերուած գրական լեզուներից հրաժարուելուն, առնուազն գոնէ երկու այնպիսի գրական լեզու ունենալուն, որոնք իրարուց անչափ հեռու կը լինին» (էջ 315):

Ուշագրաւ են նաեւ իր արած մէջբերումները օտար հեղինակներից: Օրինակ՝ «...ոչինչ անելի հրապուրիչ չէ, քան այս միակ կանոնը՝ գրել ինչպէս խօսում են, բայց ոչինչ անելի ցնորական չէ լուրջ քննութեան առնելիս» (էջ 315), կամ՝ «Մեր լեզուն կը կորցնէ իր սկզբնական դրոշմը եւ իր ազնուութեան պատուանունը. միեւնոյն կերպարանքով, բայց երկբայական իմաստով բառերի այս կուտակութեան մէջ ֆրանսերէնը կդառնայ անընթեռնելի նոյն իսկ նոյն լեզուն խօսողների համար» (էջ 316): Աբեղեանը վստահ է, որ «ձեռք չպիտի տրուի բաղաձայնների աւանդական ուղղագրութեանը. ուրիշ խօսքով՝ ինչ որ բաղաձայնների ուղղագրութեանն է վերաբերում, պէտք է պահենք գրաբարի ուղղագրութիւնը» եւ «մի անգամ ընդ միշտ պիտի հրաժարուենք բաղաձայնների գրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու առաջարկից եւ պիտի հաշտուենք եղած գրութեան հետ եւ գերադասենք հին աւանդական ուղղագրութիւնը, որ իւր բոլոր դժուարութիւններով հանդերձ՝ յամենայն դէպս լաւագոյնն է, թէկուզ միայն նրանով, որ ընդհանուր ընդունուած է եւ գործնական է, որով եւ մենք այժմ հեշտ հասկանում ենք ոչ միայն մեր երկու գրական լեզուները, այլ եւ հինը՝ գրաբարը» (317—318): «Այսպէս, ուրեմն, բաղաձայնների հին ուղղագրութիւնն անձեռնմխելի պիտի մնայ, եւ այս ոչ թէ այն պատճառով, որ այդպէս ենք կամենում, այլ նրա համար, որ ամեն այդպիսի փոփոխութիւն աննպատակ կը լինի եւ անելի մեծ դժուարութիւններ առաջ կը բերի, քան եղած դրութիւնը: Դա կստեղծի իրաւ որ մի «նոր բարեկոնեան խառնակութիւն»: Եւ եթէ մենք ուզում ենք գրական լեզու ունենալ եւ այն, որ արեւմտեան աշխարհաբարն իմացողի համար հասկանալի լինի արեւելեան աշխարհաբարը, կամ ընդհակառակն, մենք պէտք է պահենք այդ պայմանը, ինչպէս որ պահել ենք ցարդ» (318): Նա անդրադառնում է նաեւ հնարատու փոփոխութիւններին, առանձնակի շեշտելով՝ «ինչ որ ես ներհետում առաջարկում եմ իբրեւ հնարատու փոփոխութիւն, դա լոկ ակադեմիական քննութիւն է, եւ ո՛չ ինձ եւ ո՛չ ուրիշների համար իրատուն չեմ համարում իմ հնարատու համարած եւ առաջարկելի փոփոխութիւնները գործադրելու» (328): Խօսքն աւարտելիս Աբեղեանը դարձեալ կրկնում է իր հիմնական գաղափարները եւ սահմանում՝ «...մեզնից ամեն մէկն էլ, ինչքան կուզէ թող խորհի ու գրի մեր ուղղագրութեան մասին, բայց երբեք իրեն չհամարի մի Ակադեմիայի հաւասար եւ ինչ որ ինքը մտածում է ու ճիշտ է համարում, երբեք իրատուն չունի անմիջապէս գործադրելու:

Անելի լաւ է ուղղագրութիւնը լինի սխալ ու դժուար, բայց միակերպ: Ես կը վերջացնեմ իմ խօսքս՝ ինչով որ սկսեցի. փոփոխութիւն, իմ կարծիքով,

պէտք է եւ կարելի է անել որոշ չափով. բայց եթէ որ եւ է փոփոխութիւն պիտի վերացնի մեր ուղղագրութեան միութիւնը եւ մեր երկու գրական լեզուներն իրարուց աւելի հեռացնի, աւելի լաւ է, որ չլինի: *Իսկ մեր ամեն, իրենց մի մի Ակադեմիա կարծող անհատների փոփոխութիւններին ուրիշ բան չի վիճակուած, բայց եթէ մի նոր խառնափնթոր դրութիւն մտցնել մեր ուղղագրութեան մէջ: Միայն հոգետր իշխանութիւնների եւ գրագէտների միութեան ձեռնընկերութեամբ կազմուած բանիբուն մարմնի որոշումը մեզ համար ընդունելի եւ պարտադիր կը լինի: Իսկ մինչ այդ, ձեռք պիտի փաշել ամեն հին ու նոր փոփոխութիւններից եւ դառնալ աւանդական ուղղագրութեանը: Այս է ուղիղ ճանապարհը» (347): «Բանիբուն մարմնի» մասին Աբեղեանի խօսքերին թերեւս պէտք է զուգակցել բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի միտքը, որ նման նուրբ «խնդիրները չի կարելի ձայների բազմութեամբ վնոել» (272):*

Վաւերագրերից իմանում ենք, որ ուղղագրութեան հարցը լաւ եւ խորապէս գիտակցողներ շատ են եղել: Սեդրաք Մանդինեանը պնդում է՝ «Առ այժմ մեր հոգսը առաւելապէս այն կարող է լինել, որ արեւմտեան հայերի հետ մեր համերաշխութիւնը պահպանենք ուղղագրութեան խնդրում» (266): Աբգար Պայազատը կարծում է՝ «Եթէ «ինչպէս լսում ենք այնպէս գրենք» լոգունգին հետեւենք, մենք դաւերով կ'սարխափենք ուղղագրական կանոնների փառսի մէջ» (260): Առաւել խօսում են Նիկողայոս Վարդապետ Տէր-Աւետիքեանի ձեւակերպումները՝ «անհրաժեշտ է հաստատել միօրինակ նախնեաց ուղղագրութիւն» (270), «Մենք մեզ պաշտպանելու համար ունենք միայն բարոյական ոյժեր եւ բացի Ս. Էջմիածնից ուրիշ կենտրոն չունենք: Հեռանալով նախնեաց աւանդութիւններից, հեռանում ենք եւ նախնեաց հոգուց, որ մեր կորուստն է» (269): Վարդապետը երբեմն նաեւ կտրուկ բայց եւ արդար ձեւակերպումներ է անում՝ «Նախնեաց ուղղագրութիւնը պէտք է անվթար պահպանել: Ներկայ աղաւաղումները ոչինչ գիտական հիմունք չունին, լոկ առաջացած են տգիտութիւնից եւ բթամտութիւնից» (270): Յովհաննէս Յովհաննիսեանը բաւարարում է փոփոխութեան կողմնակիցների հասցէին «համբալ» բառի կիրառութեամբ՝ «Այն խնդիրը, որ այսօր մեզանում ամեն մի համբալ մի գրչի շարժումով լուծում է ու հայ դպրոցի ու գրականութեան վզին փաթաթում, փաղափակիր ազգերի գիտնականները չեն վստահանում հրապարակ հանել. որպէս դիւրաւ լուծանելի խնդիր: Յրանսիրացին, անգլիացին, ռուսը, որոնց լեզուները շատ աւելի կարօտ են ուղղագրութեան

փոփոխութեան, սիրտ չեն անում ձեռ տալ իրենց դարաւոր, աւանդական ուղղագրութեանը» (273): Իսկ յետոյ բանաստեղծը նաեւ կրկնում է, որ թերուստիւնն է դասական ուղղագրութիւնը փոփոխութիւնների ենթարկելու պատճառներից մէկը՝ «Ուղղագրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու ձգտումը մեզանում արդիւն է լեզուագիտական թերութեան» (274): Յովհաննիսեանի կարծիքից շատ տարբեր չի Գրիգոր աւագ քահանայ Սուրբասեանի ձեւակերպումը. «Մեզնում ամեն մի իրեն գիտուն ձեւացնող գրագէտը, ներոնի պէս Հոռվմը հրդեհելով՝ պատմութեան մէջ անմահանալու ձգտումն ունի»: Հոգեւորականը համոզուած է, որ «աշխարհաբարը կարօտ չէ ո՛չ ուղղագրութեան եւ ո՛չ ուղղագիրների նոր միութեան, որովհետեւ այլ եւ այլ ուղղագրութիւնները մեր հարազատ եւ բազմադարեան սեպհականութիւնը պիտի խախլեն ու սնանկութեան հասցնեն» (278): Մէկ այլ հոգեւորական՝ Արսէն քահանայ Վարդանեանը խոստովանում է՝ «Ոչ թէ հնութեան առաջ խոնարհելն է ստիպում ինձ բացասաբար վերաբերուել ուղղագրութեան փոփոխութեան հարցին, այլ այն հանգամանքը, որ ամեն մի փոփոխութիւն կլինի հակառակ հայոց լեզուի ոգուն եւ կոթուարացնի ուղղագրութիւնը» (294):

Վաւերագրերում առկայ քննարկումներից հասկանալի է դառնում նաեւ, որ հայ մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները, որ համախմբուել էին Մայր Աթոռի շուրջը, ուղղագրական փոփոխութիւնների ստորջրեայ խութերում նկատում էին ոչ միայն գրական երկու լեզուների (դրանով իսկ հայութեան երկու հատուածների) իրարից բաժանելու, այլ նաեւ ժողովրդին՝ իր արմատներից, անցեալի՝ հոգեւոր, պատմական, գրական ժառանգութիւնից ի սպառ կտրելու վտանգը: Այս է պատճառը, որ շատերը համոզուած էին՝ «Կաթողիկոսի անկապտելի սրբազան իրաւունքն է եւ սեպուն պարտքը պաշտպանել հայ ազգի գոյութեան մնացորդ ոյժերը՝ Եկեղեցին, Լեզուն եւ Յիշատակարանները, նա է ազգի, որպէս որբի, Հայրապետ խնամակալը՝ երկիրը եւ պետական իշխանութիւնը կորցնելուց յետոյ» (269), կամ՝ «ուղղագրութիւնը խառնողներին արգելք պիտի դնէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որպէս յաջորդ եւ տէր գրոց Սբ. Մեսրոպի» (278): Այս համապատկերում ընկալելի է, թէ ինչ նախապատուութիւն կամ դիրքորոշում կարող էր ունենալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, հայ հոգեւորականութիւնը, Առաքելական Եկեղեցին: Իրեն հայ գիտակցող ցանկացած ոք պէտք գիտակցի նաեւ Մաշտոցի գիւտի աստուածային բնոյթը, ոչ միայն այբուբենից տառեր հանելը

կամ վերացնելը, այլեւ դրանց կիրառութիւնը փոփոխելը («բարեփոխելը») անընդունելի են: Եւ զարմանալի չէ, որ դիտարկուող դէպքերից մէկ տասնամեակ անց՝ 1924-ին, Մայր Աթոռի պարբերականի հրատարակութիւնը վերսկսելիս Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի արձանագրութեան մէջ «յատուկ կարեւորում էր այն աւանդական ուղղագրութեամբ հրատարակելու համար միջոցներ ձեռնարկելը»: Նիւթն արծարծող յօդուածագիրը մանրամասնում է՝ «Խնդիրն այն է, որ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին չէր ընդունում ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի 1922 թ. մարտի 4-ի դեկրետով կատարուած ուղղագրական փոփոխութիւնը: Նոյնիսկ իշխանութեան ներկայացուցիչներին ուղղուած դիմումներում Մայր Աթոռի միաբանները շարունակում էին կիրառել դասական ուղղագրութիւնը: Այս հանգամանքը ՀՍԽՀ բարձրաստիճան պաշտօնեաներին ամենեւին դուր չէր գալիս, որոնք ուղղակի եւ անուղղակի բարձրաձայնում էին դա: Մասնաւորապէս 1925 թ. նոյեմբերի 13-ին լուսաւորութեան ժողկոմատի կողմից ժողկոմխորհի գործերի կառավարչութեանն ուղղուած «գաղտնի» նշագրումով գրութիւնում լուսժողկոմ Ասքանազ Մուսեանի անունից առաջարկում էր Մայր Աթոռի հետ պետութեան փոխարարութիւնների պատասխանատու, հողագործութեան ժողկոմ Արամայիս Երզնկեանի միջոցով հոգեւորականներին տեղեկացնել, որ «...նոր ուղղագրութիւնը արտադրական եւ պարտադիր է նաեւ նրանց համար: Առաջարկել այսուհետեւ բոլոր գրութիւնները ուղարկել նոր ուղղագրութեամբ գրած, հակառակ դէպքում նրանց գրութիւնները չեն ընդունուի»⁵:

Ժողովածուի վաւերագրերը պարզ ի պարզոյ ցոյց են տալիս, որ իրականում ուղղագրութեան վերաբերեալ վէճն անիմաստ է: Պարզապէս ամեն ոք պէտք է ինքնուրոյնաբար որոշի. ինքն Ազգայինի, Աւանդականի, Մեսրոպեանի կողմնակիցն է, թէ բօլշեւիկների պարտադրածի: Այստեղ ո՛չ վիճելու, ո՛չ պարտադրելու, ո՛չ, առաւել եւս, բացտրելու խնդիր կայ, ինչպէս համոզուել են Յովհաննէս Թումանեանն ու Եղիշէ Չարենցը, որ այբուբենն ու ուղղագրութիւնը ապականողներին արտաբառարանային, բայց եւ աւանդական որակումներ են շնորհել⁶: Հայրենի պահոցներում (Հայաստանի ազգային արխիւ, Գրականութեան եւ

⁵ Հ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը վերսկսելու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի ջանքերը 1920-ական թուականներին. «Էջմիածին», 2020, Ա., էջ 80:

⁶ ՏԵՆ Լ. ՄԻՐԻՋԱՆԵԱՆ, Մեր մեծապաշտը, Երեւան, 2004, էջ 207, Ա. ՄԱԴՈՅԵԱՆ, Հայագիտութեան դասականները միասնական ուղղագրութեան մասին, Երեւան, 2005, էջ 88—89:

արուեստի թանգարան...) շատ խնդիրների վրայ պայծառ լոյս սփռող հարուստ, յաճախ նաեւ սակաւ կամ ընդհանրապէս չուսումնասիրուած նիւթ կայ, որի հանրայնացումը, թերեւս մեր պարտքն ու տուրքն է անցեալին: Եւ այս առումով, անշուշտ, պէտք է արժանին մատուցել ներկայ հատորի հրատարակութեանն իրենց նպաստը բերողներին՝ կազմող Գոհար Աւագեանին, խմբագիր Ամատունի Վիրաբեանին, ինչպէս եւ Մայր Աթոռի հրատարակչութեան ու տպագրատան նուիրեալ աշխատակազմերին, որ միահամուռ ջանքերով խօսեցրին նախորդ դարի գէպքերի վկաներին:

ՅԱՐՈՒԹ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐԴԱՆԱԿԵԱՆ
(Յորդանան)

